

סיכוייה של תרבות יהודית בברית המועצות

ש. אטינגר

טריטוריה ליהודים, אף הם נספחו למעשה על רוב המפלגות היהודיות שגרסו כי הלשון היא סימן-היכר מספיק להגדרת אומה. וכך יצא שב-אוטטריה, למשל, אשר בה לא הוכרה אידיש כ-שפתם הלאומית של היהודים, נלחמו דוקא ציונים למען הכרה באידיש, אם כי באופן עקרוני דגלו בעברית כשפתם הלאומית של היהודים.

במצאיות ההיסטורית של המאה העשרים למדנו כי לא הסימנים האובייקטיביים הם קניי-המידה העיקריים להבנת התרחשויות פוליטיות ותרבותיות גדולות, אלו המאחדות ומפרידות קבוצות בני-אדם. קניי-המידה שהם סמליים לכאורה, וב-עיקר הרגשת שותפות היסטורית, שותפות גורל, נמצאו חשובים מסימני היכר טריטוריאליים או לשוניים. ראינו גרמנים בטריטוריות שונות ו-רחוקות, מהם שהתבוללו לחלוטין (למשל, גרמנים בארצות-הברית), אשר בבוא השעה והיטלר הציב את גרמניה מול העולם כולו, שייכו עצמם למחנה הגרמני.

ועוד לענין הסימנים הסמליים. רבים הם, כידוע, המניחים ששמירת המצוות היא הביטוי השלם ביותר לסולידאריות של העם היהודי. בדרך כלל, מסכים אני להדגשת חשיבותה של הדת כביטוי לתודעה משותפת ולאורח-חיים משותף של יהודים. עם זאת זוכרים אנו כי במ-אות התשע-עשרה והעשרים היו מקיימי מצוות, קלות כחמורות, שלא הצטיינו בעוז תחושת ה-שייכות לכלל ישראל. מכאן שאין לחטוא למצוי-אות ההיסטורית גם על ידי הפרזת כובד משקלה של הדת כגורם מקשר המבטא את שותפות העם.

הלשון ממלאת, כידוע, מאז ומעולם תפקיד חשוב כביטוי עיקרי ליצירתה הרוחנית-התרבותית של אומה, ועם זאת יש לראותה כיום בפרס-פקטיבה שונה מזו שבה ראו אותה הסוציאלי-דמוקראטים האוסטרים בסוף המאה התשע-עשרה, הבולשביקים בראשית המאה העשרים או

נחלקו הדעות בסוגיה זו של גורמי ההתעוררות הלאומית בקרב יהדות רוסיה וסיכוייה, ויש שא-תה מוצא את קו המחלוקת עובר בין עולי רוסיה מזה וישראלים מזה. עוד לא פגשתי עולה חדש מרוסיה אשר יסכים כי האנטישמיות בברית-המועצות היתה לו הכוח הדוחף להתעוררות ה-תודעה הלאומית ולעליה. וכן לא פגשתי עולה שיאמר כי יש משמעות, חשיבות או אפשרות לקיומה של תרבות יהודית בברית-המועצות. ל-אמתו של דבר, נחלקים, לדעת בני-שיחי, יהודי ברית-המועצות לשניים: הנגאלים — אלה שיצ-או ויבואו, והאובדים — אלה שינזקו ויכלו שם. לעומת זאת יש מן הישראלים המנסים, מטעמים שונים, לטעון כי יש אפשרות לקיים תרבות יהודית וחיים יהודיים בברית המועצות, וכי יש גם צורך בכך.

מן הראוי שנגדיר תחלה, מה היא תרבות לאומית, ומה משמעות יש למונח זה בברית-המועצות כיום. וכאן יש להקדים כמה הערות היסטוריות וסמאנטיות.

תרבות לאומית מהי

מהי תרבות לאומית? מהי אומה? הרבה דיוגם דם נשפך על זאת. "האיש הגרוזיני הנפלא" (כפי שכינה אותו לנין) ניסה כידוע כוחו בהגדרה אובייקטיבית של התנאים שבהם יכולה להתקיים אומה כיחידה חברתית ומדינית. אסכולה אחרת גרסה שאין הגדרה אובייקטיבית לאומה: לעתים הרגשת שייכות סובייקטיבית, שותפות תודעתית, זיקת גורל או הרגשת קשר, חשיבותם עולה על כל התנאים האובייקטיביים. אף על פי כן, בתוך האימפריות הרב-לאומיות שלפני מלחמת העולם הראשונה, כשאוומות היו חיות וגם מסתכסכות במסגרת מדינית אחת, נאחזו רוב ה-דגים בסוגיה זו בשני סימני היכר בולטים; לשון וטריטוריה. הציונים, שמטבע משנתם חתרו ל-

באוקראינה יש להם כידוע בתי ספר ואוניברסי-טאות ברוסית. זהו הקו של שלטונות ברית-המו-עצות. בדרך זו הם מנסים לקיים את האימפריה הרב-לאומית היחידה בעולם כיום — לא על כיו-דונים בלבד אלא גם על מידה כלשהי של שיתוף מדיני עם אומות המיעוט. מגמתם היא למשוך חלקים מסוימים מן האומות הכלולות באימפריה זו באמצעים של פתיון מצומצם וויתורים מוגב-לים. אמנם יש יצירה תרבותית בלשונות שונות לצרכים מקומיים וכן לסיפוק רגשות נוסטאלגיים, אך לצורך ההכרעות העיקריות בחיי בני-אדם, לצרכיה החשובים ביותר של החברה, משמשת בברית-המועצות רק הלשון הרוסית בלבד.

תרבויות לאומיות כחוראת שעה

במסגרת זו בעצם מתנהלת "הפעילות הלאו-מית" בברית-המועצות. מרבים לדבר על הדוק-טרינה של לנין בשאלה הלאומית. אמת, בעיני לנין לא היתה אומה יהודית קיימת, והוא חשב שהיהודים סופם להתבולל אם יבוטלו החוקים המפלים את היהודים לרעה. אפשר שתמימות היתה בו, ואפשר שכל זה לא היה אלא טכסיס במאבק עם "בונד". ואולם הבא להעריך את גיי-שת השלטון הסובייטי לבעיות אידיאולוגיות, חייב לזכור כי לשלטון זה התכלית היא העיקר, והדב-רים האידיאולוגיים, שאסור אמנם לזלזל בהם, השיבותם משנית. עוד בשנות העשרים דגל ה-שלטון ב"אוקראיניזציה" בשעה שהיה זקוק לה כגשק פוליטי כלפי פולין, למשל, או כדי לקרב אינטלקטואלים אוקראיניים בכל העולם לתמיכה בברית-המועצות.

הנה, למשל, כשבאה ברית-המועצות בתביעות טריטוריאליזם לפינלנד הוקמה לפתע הרובליקה הקארלו-פינית ואף הוכרזה כאחת משש-עשרה הרפובליקות של ברית-המועצות. היא התקיימה רק עד להשגת ההסדר המדיני הרצוי. לאחר ש-סופחו שטחי דרום-פינלנד לברית-המועצות והו-קם בפינלנד משטר שהכיר בתלותו החלקית ב-רוסיה, סיימה הרפובליקה הקארלו-פינית את תפ-קידה ובטלה ועברה מן העולם ומן הקונסטיטוצו-

זרמים ציוניים שונים שהיו מושפעים בענין זה מן הסוציאלי-דמוקראטים או מן הבולשביקים. שהרי קיימת, ולא רק אצל היהודים בלבד, יצירה תרבותית-לאומית בשפות שאינן שפתה המקו-רית של אותה אומה. הרי, למשל, יצירה הודית גדולה בלשון האנגלית, אף שאין זו שפתם של היהודים. והרי יצירה אפריקנית בלשון הצרפתית, אף שהצרפתית איננה שפתם של אותם אפריק-נים. לחלק מן האינטליגנציה בהודו ובכמה או-מות אפריקניות משמשת האנגלית או הצרפתית כשפת ביטוי עיקרית ובה הם מבטאים את התר-בות הלאומית של אומתם. השכבה העיקרית של האינטליגנציה היהודית בברית-המועצות שפת תרבותה ויצירתה היא הלשון הרוסית, כשם ש-שפת חייה התרבותיים ויצירתה של האינטלי-גנציה היהודית בארצות-הברית היא האנגלית. עלינו לראות עובדות אלו, פרי תהליכים היס-טוריים כמו שהן — אחת היא, אם לרוחנו הן אם לאו.

מדיניות הטמיעה בתרבות הרוסית

המצב בברית-המועצות מיוחד הוא בכך, ש-שם השלטון מקיים, הלכה למעשה, מדיניות של טמיעה כלפי כל האומות הקטנות, מדיניות של דחיקת לשונותיהן ותרבויותיהן הלאומיות מפני הלשון והתרבות הרוסית. אין היהודים האומה היחידה אשר מבחינה תרבותית מפלים אותה ל-רעה בברית-המועצות. הרוצה להתקדם התקדמות של משמעות בתחום הפעולה המדינית או הרוח-נית בברית-המועצות חייב לא רק לשמוע רוסית אלא להיזקק לה כשפת תרבותו העיקרית. ההק-פדה על הקשר בין תרבות לבין מסגרת טריטור-ריאלית פירושה רק זה, שרוצים לצמצם אף את ביטויי התרבויות הלאומיות הקיימות למסגרת טריטוריאליזם מסויימת. פירוש הדבר, שהאוקר-אינים רשאים לקיים בתי ספר ואוניברסיטה, עתונות ותיאטרון באוקראינית רק בטריטוריה אוקראינית בלבד. כעשרה מיליונים אוקראינים החיים בברית-המועצות מחוץ לאוקראינה אין רשות זו ניתנת להם. לעומת זאת, הרוסים החיים

התרבותיות, ממה שאנו מוצאים כיום בעולם המכונה "העולם המערבי". זאת עלינו לראות בעיניים פקוחות. הוזה אומר, שאם נחליט כי ההתבוללות התרבותית או הפעולה בתחום התרבות והחברה הלא-יהודית מוציאה את האדם מכלל ישראל, נמצאנו גוזרים דין נידוי על חלק גדול מן השכבות הפעילות של אומתנו במאה העשרים.

זה היה כוחה של התנועה הלאומית היהודית, שיהודים נשאר יודים אף שהתבוללו מבחינה תרבותית. מבחינה היסטורית, עקב גורמים אובייקטיביים שמנעו טמיעה גמורה, או גורמים סובייקטיביים שקיימו את היהודים בתודעתם כיהודים, נשארה פתוחה לפני יהודים רבים (ובכללם אלה שגודלו בתרבות לא-יהודית והשיגו הישגים לא מעטים במסגרתה) האפשרות של הזדהות יהודית, פוליטית, תרבותית וחברתית, עם הרעיון של "כלל ישראל", עם יצירת האומה היהודית בתחום הדת, התרבות ואף המדיניות, או מתוך תחושה של שותפות-גורל, עם מדינת ישראל. זהו עובדה מכרעת בתולדות היהודים בדורות האחרונים.

אם נתבונן לאחור נראה כי במפנה המאות התשע-עשרה והעשרים עוד חי רוב היהודים במסגרות החיים המסורתיות מבחינה דתית, ורובם היו דוברי אידיש. והנה כשהופיע הרצל ופנה אל היהודים הללו, התנגד חלק גדול מהם לשאיפת הלאומיות ודחה בתוקף את רעיונותיו. אך אם נביט בנעשה כיום נמצא כי רוב היהודים נטמעו בתרבויות הסביבה הנכרית, רובם אינם מקיימים את צורות החיים הדתיות, ברובם המכריע אינם יודעים את הלשונות היהודיות, ואף על פי כן תחושתם והזדהותם היהודית גדולה לאין ערוך מאשר בשנת 1897 או בשנת 1908.

אין כוונת הדברים, כמובן, לזלזל בחשיבותה של היצירה התרבותית היהודית הסגולית. אדרבה, ברי שאין עשייה לאומית בלא יצירה תרבותית, וכופר אני במראית-העין של הזדהות פוליטית בלבד עם מדינת ישראל, או בפעילות ציונית שאין עמה זיקה לערכי התרבות והרוח של

יה הסוביטית. שלטונו של סטאלין ניצל בלי בורשה את הסיסמאות הלאומיות למטרותיו, והניח את האידיאולוגיה לקישוט או לפלפול במאמר עיוני או לדיון פנים-מפלגתי.

זוהי גם אמת-המידה הנכונה לבחינת היחס של השלטון הסוביטי לתרבות אידיש. כידוע, טיפחו שליטי ברית-המועצות את התרבות והיצירה באידיש בשעה שראו בכך תועלת במאבקם עם המפלגות היהודיות ההיסטוריות, שהבולשביקים שאפו לפרקן, או בשעה שהיו מעונינים למשוך ולקרוב את האינטליגנציה היהודית הראדיקאלית שמחוץ לברית-המועצות, חוג שהיה בעל השפעה ניכרת במדינות אחדות באירופה ובייחוד בארצות הברית. כשהושגה המטרה הראשונה וירדה חשיבותה של השנייה החל חיסול התרבות והיצירה באידיש. העדפת אידיש על העברית מצד השלטונות הסוביטיים לא נבעה כולה מתוך חיוב של שפה זו דווקא. אידיש היתה אצטלה זמנית שהתירו ליהודים להחזיק בה בשעה שאי אפשר היה להם עדיין להיטמע בתרבות הרוסית.

טמיעה תרבותית — זיקת הגורל לעם

אכן רוב היהודים בברית המועצות רצו להתבולל בתרבות הרוסית הגדולה ולהכלל ב"אחוות העמים" של האומות הסוציאליסטיות. העובדה שבמציאות לא היתה אחוות עמים של אומות סוציאליסטיות, ובכלל לא היתה מסגרת סוציאליסטית אלא שלטון עריצות, קלקלה כמובן את השורה ובלמה במידה לא מבוטלת את תהליך הטמיעה ואת רצון הטמיעה. אף על פי כן נמשך תהליך ההתבוללות אף בשנות השלושים. ואם בסופו של דבר, לא השתלבו יהודים רבים ולא נטמעו, הרי זה במידה מכרעת מכוחם של התנאים הפוליטיים והאווירה החברתית שנוצרו עם הברית בין סטאלין והיטלר בסוף שנות השלושים ובהשפעת התמורות האדירות של מלחמת העולם השנייה ואימי השואה.

מבחינה יהודית פנימית הרי נטייה זו להתבוללות של יהודי רוסיה שונה רק בנסיבותיה הטראגיות, אך לא בדחפיה, אף לא בתוצאותיה

יצירה הרוחנית שמשמעותם היא תרומה לתרבות ולטיפוח הערכים, הן של היחיד והן של כלל החברה, אותה יצירה שיש עמה חידוש מהותי במעמדים החברתיים וההיסטוריים שבהם מצויים האדם והאומה.

ויש עוד ענין, ההופך תמונה מורכבת בלאו הכי למסובכת עוד יותר. זכורים דברי לנין, שכל אומה יש לה בעצם שתי תרבויות: תרבות המעטים ותרבות הרבים. אלא במקום לכנותן תרבות הבורגנות ותרבות העמלים, הייתי מבחין בין תרבותם של אינטלקטואלים מעטים, שכבת העילית, לבין תרבות של המונים. בימינו הולך ומתרחב הפער בין שתי התרבויות הללו. זו הראשונית גה מוצאת לה ביטוי בערכים מוסריים ואסתטיים, שמשקל המערכת הלשונית בהם הוא ראשון במעלה. ביצירת שקספיר או ביאליק, למשל, יש משמעות מיוחדת ללשון, לרקעה והשתלשלותה. כנגד זה, התרבות ההמונית מתבטאת בסיפוק צרכים חברתיים ורוחניים של שכבות המקבלות באופן סביל את זרם המידע וההכללות שמפיצים כלי התקשורת בהתאם לתחום האינטרסים ה-מצומצם של שכבה זו או אחרת. כאן מועטת חשיבותה של הצורה הלשונית. העגה שנוקק לה איש הרחוב, במידה מרובה, אף בארצות התרבות הגדולות, אינה דומה למדיום שבו נוצרו ערכי הרוח הגדולים. לשון-המונים זו אף מאבדת את תכונותיה ההיסטוריות והטריטוריאליות ונעשית יותר ויותר סינתטית ואחידה בגילוייה ההמוניים הפשטניים. הלשון נעשית יותר ויותר כלי חיי-צוני, וחדלה להיות חלק מהותי מן היצירה הרוחנית או האסתטית.

תחית הלאומיות היהודית בברית-המועצות

אם נבחן, נוכח זאת, את הלאומיות היהודית בברית המועצות, נמצא, קודם כל, שהיא נמצאת בתהליך מתעצם של תחייה. בדבר זה מסכימים משקיפים מחוץ ומבית, אוהדים ועוינים כאחת. אלא שהתעוררות זו היא בעצם רק בראשית תה, ורבים המכשולים לפנייה. ולפיכך יש מקום להזהיר מפני הדיבורים על "לאומיות קאטאס-

עם ישראל. אין ספק כי הביטוי הפוליטי ניוון מן המערכת הרוחנית והתרבותית, אלא שאופיה של זו אינו נקבע על ידי לבושה הלשוני בלבד. מה איפוא טיבה של "התרבות הלאומית"?

רצון השימור וכוחו הוא אחד מיסודותיה העיקריים. מכאן החתירה לשמירתן וטיפוחן של יצירות הרוח והאמנות של הדורות שעברו. יש שהדבר לובש צורה סנטימנטאלית או נוסטאלגית, או של אהבת הפולקלור, למשל. גם אלה שפרקו כל עול של מסורת יהודית מתרפקים על חיי העיירה היהודית, הרחוקה, כרחוק מזרח ממערב ממציאות חייהם הם.

חיפוש הזהות

פעילים יותר הם אותם היסודות בתרבות הנוצרים בעיקר מתוך חיפוש השרשים. ידוע מה משמעותו של חיפוש זה לאדם מודרני, החי בחברה תעשיינית או בכרכי-ענק, ותר איפוא אחר זהותו ומהותו האנושית בתוך מסגרות שווייניות המטשטשות את היחיד ואף את יחודו של קיבוץ אנושי מסויים.

אחד הגילויים למגמה זו בעם ישראל היה, למשל, החזיון הקרוי "חכמת ישראל" (או מדעי היהדות), כלומר, ההתענינות בעבר היהודי, בהיסטוריה ובספרות של עם ישראל. והנה דוקא "חכמת ישראל" נוצרה בעיקרה בלשונות זרות! תחלה בגרמנית, אחר-כך באנגלית, צרפתית ורוסית. רק בתקופה מאוחרת לפי הערך התפתחה גם בעברית. כאן היתה נהייה רוחנית אקטיבית לחשוף את השרשים ההיסטוריים והפסיכולוגיים של היהודי. ואין התופעה מיוחדת לעת החדשה בלבד; אתה מוצא גישה הקרובה לזו של "חכמת ישראל" גם בימי הביניים ואף בתקופות קדומות יותר. כשיצר הרמב"ם את יצירתו בלשון הערבית היה בכך ביטוי לשכבה התרבותית האקטיבית. גם הוא שאף לבצר ולחזק את השרשים היהודיים של דורו על-ידי פנייה לפילוסופיה אריסטוטלית ולמחשבה הערבית על כליהן ודרכי ביטוי המיוחדים. וכמובן, יש לכלול שלב עליון של הפעילות התרבותית, אותם חלקים ב-

דה ניכרת. אך יכולה להיות גם סיטואציה הפוכה, שתפחית את מספר היהודים באופן דראסטי.

לשונם של המיפחים

הרי שהדיון בבעיה זו אחוז הוא בהערכת הדינאמיות של התפתחות התפיסה הלאומית ומידת פעילותה של התנועה הלאומית. אולם אם ננקוט מידה שמרנית, הרי מכל מקום יש שני מיליונים לפי מפקד 1970, ועליהם נוסף כ-15% מבין אלה שלא הצהירו על יהדותם או שהם בני נישואי תערובת או שהם נשים וילדים שלגביהם טעה או הטעה הפוקד. אם ננקוט מידה מינימאליסטית גם לגבי הריבוי הטבעי של היהודים, ונעמידו על 0.8% לשנה — שהוא הממוצע לגבי העירוניים ברוסיה האירופית — נגיע לתוספת של עשרים אלף נפש לשנה. אם נגיה שתהיה עליה קבועה של ארבעים אלף לשנה נמצא שיידרשו שנים רבות לא כדי לחסל חיסול "קאטאסטרופאלי" את הקיבוץ היהודי בברית-המועצות אלא כדי להעביר רק חלק ניכר מיהודי ברית-המועצות למדינת ישראל.

כאמור, התרבות הלאומית היא פונקציה של תודעה לאומית, ואין צריך לומר שהעליה היא פונקציה מתפתחת. אם לא יהיה בקרב יהודי ברית-המועצות עניין בתרבות היהודית וזיקה ליצירה היהודית, ילך ויתמעט הדחף לעליה, למרות הלחצים האובייקטיביים של הסביבה. אמנם יש ציונים ותיקים שישבו עשר או חמש-עשרה שנים במחנות ברוסיה, המתרעמים ותמהים עליהם, שגילינו כביכול רק עכשיו את התנועה הלאומית. והרי זו, אומרים הם, היתה קיימת ועומדת כל הזמן. אף על פי כן יודה כל מתבונן אובייקטיבי, שיש הבדל גדול בין מה שהיה ב-1945 או אחרי הועידה העשרים ב-1956. כיום יש תנועה מקיפה הפועלת כמעט בגלוי. השינוי בתנאים הפוליטיים גרם שפעילות ציבורית-לאומית נעשתה אפשרית במידה מסויימת. והנה דווקא הקלה זו בתנאים הבליטה את יחסה של הסביבה הלא-יהודית אל היהודי. עם ביטול משטר הטרור הקיצוני של סטאלין החלו להתגלות ב-

טרופאלי" או "עלייה קאטאסטרופאלי", וגם על עלייה כפתרון יחיד לשאלת יהודי ברית-המועצות.

דומה שגישה זו באה מאי-הבנת המצב לאשרו. אמת, יש עליה לא מועטת כיום, וכלנו מקוים שהיא תתמיד, אם כי יתכן שיופיעו גורמים אשר יעכבו אותה או יקצצו בה. אינני חושש שהשלטונות יצליחו לבלום אותה כליל. אולם רב המרחק בין הערכה זו לבין ראיית הקיבוץ היהודי בברית-המועצות כאילו הוא עומד לפני חיסולו, כאילו קרובה ברית-המועצות להתרוקן מיהודיה. מבין אני לנפשם של האקטיביסטים והראדיקלים הלאומיים בקרב יהודי ברית-המועצות. הרצל עצמו גרם תפיסה "קאטאסטרופאלי" בלאומיות וביציאת היהודים, וגם ז'בוטינסקי אחז בשיטה זו. ולא מקרה הוא שלא מעטים העולים החדשים מברית-המועצות, ביחוד פעיליהם, שהם חסידי שיטותיהם של הרצל וז'בוטינסקי. יש כאן קרבה נפשית מסוימת, המובנת לי היטב מבחינה פסיכולוגית.

אולם עם כל הבנתי למגמות הראדיקליות הלאומי אינני סבור שתפיסה זו מבטאת נכונה את מצב יהודי ברית-המועצות כיום. לא זו בלבד שאין המצב דומה לזה ששרר ברוסיה בראשית המאה, אלא גם אין הוא דומה למצב יהודי עיראק או לוב בשנת 1948. לפנינו, לפחות, תהליך לאורך שנים רבות.

בדיון מעין זה שלפנינו אין להתעלם ממספרים, וביחוד שכאן המספרים כרוכים בעצם העניין שאנו דנים בו. אי אפשר לקבוע קביעה אובייקטיבית את מספר היהודים בברית-המועצות שהרי הדבר תלוי בהתייחסות היחיד ליהדותו. מבחינה זו אפשר שיש שני מיליונים יהודים בברית-המועצות, ואפשר גם שלושה וארבעה. בסיטואציה מסוימת, שתעורר תגובה המורה מצד החברה הרוסית ושלטון המדינה, ותגובה על תגובה זו מצד היהודים, עלולים יהודים למחצה, לשליש ולרביעי, וגם אלה הנשואים ליהודים להחשב ליהודים או להגדיר עצמם כיהודים, ואז יגדל מספרם של היהודים בברית-המועצות במי-

האידיאולוגיה הרשמית והן מניצני הליברליות שנראו אחרי הועידה העשרים, ושרבים דימו לר"א אות בהם אותות לשינוי השיטה כולה. הביורוקר-ראטים והטכנוקראטים שבאו אחרי חרושצ'וב תחמו תחום מצומצם מאד לאפשרויות התמורה. האכזבה הביאה לידי תהייה וחיפושים, ביחוד בקרב הנוער. הנוער היהודי היה בין חלוצי ה"מחפשים תחליף נפשי ורעיוני לאידיאולוגיה הרשמית. ואחת מן האלטרנאטיבות היא שיבה ל"יהדות ולארץ-ישראל. כדאי לזכור שיש גם אלטרנאטיבות אחרות: התנועה הדמוקראטית, חיפוש האמת הנוצרית (והיו אינטליגנטים יהודים שהמירו דתם באופן רשמי, והיו שנעשו פראונו-סלאבים ללא המרה רשמית). אמנם לעת עתה, מסיבות היסטוריות ופוליטיות שונות, גברה ה"תנועה הלאומית היהודית והיתה לדרך-המלך של החיפוש היהודי לאלטרנאטיבה אידיאולוגית.

ולכן, דומני, אין צידוק לסיסמה: העולים יעלו והגותרים ייטמעו. גם העליה תידלדל אם ישאירו את יהדות רוסיה בישימון תרבותי. מצד אחר, לא תיתכן בברית-המועצות טמיעה כללית, שה"רי לא יתנו ליהודים להטמע. אין המסגרת מאפשרת טמיעה. ואין הכוונה רק לאלה, שמסיבה זו או אחרת עדיין חוששים להזמין דרישה לעליה ולהגיש בקשה, או לאלה הנשארים מסיבות ש"אינן תלויות בהם, אלא גם לאלה שמלכתחילה אינם חושבים, מתוך שיקולי מקצוע, גיל או קשרים משפחתיים, שימצאו את מקומם במדינת ישראל. גם להם לא יתנו לשכוח שהם יהודים וגם הם יצטרכו להתמודד עם זהותם היהודית. לפיכך חובה אנושית ולאומית היא להמציא דרך קא לבני הסוג האחרון מזון רוחני ותרבותי, כדי שיוכלו לפרנס את אישיותם וזהותם בנסיבות כגון אלה. לא אנחנו רשאים לוותר עליהם, ולא הם יכולים לוותר על עצמם.

העבר של יהודי ברית-המועצות מלמדנו אף הוא משהו בנידון זה. היו תקופות שנמצאו דרכים אף במסגרות הקפואות של ברית-המועצות לבייטוי הזהות הלאומית היהודית. בתקופת ההתפררות של העיירה היהודית מצאה הנוסטאלגיה ה-

חברה הסובייטית ביתר שאת הניגודים והמתחים החברתיים והלאומיים. גבר המתח בין אנשי "ה" צווארון הלבן" לבין עובדי הכפיים, ולפי הנתונים שבידינו הרי כ"80% מן המפרנסים היהודים הם אנשי "הצווארון הלבן". ממילא מזדקר היסוד האנטי-יהודי במתחים חברתיים אלה.

הוא הדין במתחים הלאומיים. אין ספק כי יהודים מילאו או ממלאים באופן אובייקטיבי תפקיד רוסיפיקאטורי בקרב העמים הלא-רוסיים של ברית המועצות, בייחוד באזורי הספר המערבי, הדרומי והמזרחי. המתבונן ברשימות הכהונות והמינויים האקדמיים המתפרסמות בקובץ "יהודים והעם היהודי" * יראה באיזו מידה בנו יהודים חיי תרבות וחיי כלכלה ל"אומות הקולוניאליות" של הקיסרות הרוסית. השליטה הרוסית והתרבות הרוסית נתקלות בהכרח באיבת ה"סביבה בקרב אותן אומות. ואם דווקא באזורים "הלאומיים" חזקה האנטישמיות, הרי בכל זאת מעונינים בני לאומים אלה שהיהודים יגדירו עצמם כיהודים ולא יחזקו במשקלם הסגולי את ההשפעה הרוסית. מאידך גיסא, אחד הביטויים הברורים לשאיפות הלאומיות של האומות הקטנות יותר היא נציגות גדולה יותר של בני אומתם במשרות השלטון, במנגנון המינהלי, במדע, בע"תונות וכד'. ואם אכן יש להגדיל, עקב לחץ זה, את ייצוגם של ה"קאדרים הלאומיים", הרי הדרך הפשוטה ביותר מנקודת ראות השלטון היא, למשל, לא להוסיף חברים יהודים לאקדמיה הלאומית למדעים של אותה אומה.

המשבר הרעיוני

אולם עם כל חשיבותם של הגורמים האובייקטיביים המדגישים את ייחודו של היהודי, לא פחותים מהם לחשיבות הם הגורמים הסובייקטיביים הדוחפים יהודים להזדהות עם היהדות ועם מדינת ישראל, וראש וראשון להם הוא הכשלון הגמור של כל מערך האידיאולוגיה הרשמית. ב"ברית-המועצות כולה רבה כיום האכזבה ה"מ-

* רבעון המכיל את החומר על היהודים המתפרסם בעתונות ובכתבי-העת הסובייטיים.

אם תקום תרבות יהודית בברית המועצות כיום, אפילו תהא ליגאלית, אפילו תתקיים במסגרות הסובייטיות, הרי תוכר כנצחון ברור של התנועה הלאומית היהודית על השלטון הסובייטי. השלטון יוותר ויתור זה מחמת לחץ, כשם שויתר בעניין העלייה. אינני יודע אם אמנם ייאלץ לכך, ומתי. אבל אם יבוא לידי כך, לא תהא זו תרבות רש-מית, "סוציאליסטית בתכנה ולאומית בצורתה", כדוגמת התרבות "הלאומית" המותרת כיום. זו תהיה תרבות יהודית, אמנם מוגבלת, כמו כל דבר בברית-המועצות, ותהיה נתונה לפיקוח השלטון, אך יהיו לה ניצני חיים משלה. יש השואלים: מי יקיים תרבות זו? התשובה היא — יהודי הרוצה ללמוד עברית, הרוצה ליצור בעברית. ואין כאן כל סתירה לעלייה ולתביעת העלייה. להיפך.

אופיו של הביטוי התרבותי

מה יהיה אופים של ניצני התרבות היהודית הלאומית שם? חוששני כי בתנאים הקיימים בברית-המועצות, לא רק בתנאים הליגאליים אם יוצרו, אלא גם בתנאי מחתרת, מועטים הם הסי-כויים ליצירה מקורית של ממש. לפי שעה מסתפ-קים שם בכל דבר המגיע באקראי, בכל דבר טוב או קלוקל, ובלבד שיהא בו משום ביטוי של שייכות, משום מידע, ובמסגרת החברה ההמונית אף זה חיוני. אך לאורך-ימים שאלת כוח ההש-פעה הרוחנית של מדינת ישראל תהא מכרעת. בתנאים של התעוררות יהודית בעולם כולו, של כמיהה יהודית גוברת להזדהות עם מדינת ישראל ועם היצירה התרבותית היהודית, תישאל ביתר שאת השאלה לכוח ההשראה ודרכי ההש-ראה ולטיבם של היוצרים והיצירות שמהם תבוא ההשראה. חיזוק כוחו הרוחני של "המרכז הרו-חני" כאן הוא איפוא תנאי חיוני לאפשרות ההש-פעה על התרבות היהודית בתפוצות, וברית-המועצות בכלל זה.

אין סיכוי לאורך-ימים להתמדת התעוררות הלאומית בברית-המועצות בלא יצירה תרבותית יהודית שם. תופעות כמו התעוררות הלאומית

יהודית את ביטוי באידיש למרות המסגרות הנוקשות והפיקוח המחמיר של השלטון. בשנות מלחמת העולם השניה ובתקופת השואה נמצאו גם ליוצרים באידיש וגם ליהודים היוצרים ברו-סית ובאוקראינית דרכים לביטוי זהותם הלא-מית. ואפילו לאחר מלחמת ששת הימים ניתן בי-טוי לסולידאריות היהודית, אף בספרות הרש-מית, ולו בשיר היחיד של סמיון ליפקין*. אינני יודע כיצד הבינו אותו השלטונות ברוסיה, אבל אנחנו כאן הבינונו אותו היטב.

אפשרויות הביטוי

מה הן איפוא אפשרויות הביטוי לתרבות לא-מית יהודית במסגרת ברית-המועצות כיום? יש כיום בברית-המועצות תרבות יהודית המוצאת ביטוי בהווי של בית-כנסת, בשירים בלתי-ליגאליים, בגילויים מוסווים ומפותלים של הביטוי הספרותי הליגאלי. תרבות זאת מדוכאת, אך חיה. החוששים שאם יותרו בתי-ספר יהודיים ואם יתפרסם עיתון יהודי יגרום הדבר לאשליה, שאמנם סופקה תביעת היהודים לתרבות לאומית משלהם, טעות בידם. אם יהיה כדבר הזה בגלוי ברוסיה, הרי יבוא לא משום שהשלטון ירצה בכך, כפי שהיה בראשית השלטון הסובייטי, ולא משום שיימצאו המוני יהודים הרוצים לשתף פעולה עם השלטון בתחומים שונים, כולל תחום התרבות, כפי שהיה בשנות העשרים. פעילי התרבות באידיש, שהוצאו להורג ב-12 באוגוסט 1952, התלהבו בשעתו מסיכויי תרבות אידיש בברית-המועצות. לפחות חלק מהם הלכו לברית-המועצות מרצונם, מברלין וממקומות אחרים באירופה, כדי לבנות את התרבות הסוציאליסטית היהודית הגדולה. היו אז אשליות משני הצדדים, או ביתר דיוק: מרמה מכאן ואשליה מכאן. השלטון ביקש להשתמש בתרבות היהודית כדי לקנות את לב היהודים לאידיאולוגיה שלו, אולם היו המוני יהודים שהיו מוכנים לתת ידם לפע-לות זו כי האמינו בתום לב באכספרימנט הסו-ציאליסטי הגדול.

* נתפרסם בכתבי-העת "מוסקבה", דצמבר 1968.

לא עמדה במבחן השעה. היא לא ידעה למצוא את הדרכים והמסגרות למשוך את הראדיקאליזם היהודי, את האינטלקטואלים היהודים, את הכוחות התוססים בעם היהודי. הללו פנו לתנועה הקומוניסטית, לתנועה הסוציאליסטית בארצות שונות. שנות העשרים של מאה זו הצטיינו בהתפרצות עצומה של אנרגיה פוליטית ורוחנית יהודית, אך זו לא הופנתה לאפיק הלאומי. מיעוטה בלבד זרם לאפיק היהודי. רובה פנה לאפיק הראדיקאלי הכללי. זה לא היה הכרח ההיסטוריה, אלא פרי מעשיהם, קוצר-ידים וכשלונותיהם של בני-אדם.

ההתפתחות בברית-המועצות כיום אף היא פותחת אפקים לפעילות לאומית, אולם יש גם שם אלטרנאטיבות, לפחות להלכה. כיום המצב הוא שיהודים רבים עוזבים את התנועה הדמו-קראטית ומצטרפים לתנועה הלאומית. אולם באפיה, בערכיה ובשיטות פעולתה של התנועה הלאומית היהודית בברית-המועצות, ובהשפעתו הרוחנית החיונית של מרכז היצירה כאן, תלוי הדבר, אם יופנו הכוחות הפורים שם לאפיק של התפתחות רציפה ויוצרת ויעשו את ההתעוררות הלאומית בקרב המוני היהודים בברית-המועצות לדבר של קיימא.

והרצון לעליה הם, במידה לא מועטת, הכרעה רוחנית ופרי מעשיהם של יחידים. ובניגוד לתקופה הנאצית יש כיום ליחידים אלה כמה אלטרנאטיבות. כשפרצו הפרעות ברוסיה בשנות השמונים למאה שעברה הן חוללו מהפכה גדולה בנפש הגוער היהודי המשכיל, הנוטה לטמיעה. הסטודנטים היהודים החלו "ללכת אל העם" — אך אל עמם הם, ולא כמו בשנות השבעים בשעה שהלכו אל האכר הרוסי ורבים המירו דתם והתישבו בכפרים. יש תעודות המאירות את התסיסה העצומה בימים ההם, כשרבים מאד מן המשכילים האלה פנו אל הלאומיות היהודית. שנה-שנתיים נמשכה התסיסה הגדולה, וכעבור שנתיים דעכה. תנועת חיבת ציון התארגנה, אך הכוח המהפכני שבנוער היהודי התוסס נמנע מהצטרף לתנועה זו ששקעה ביום-קטנות. הגוער היהודי הראדיקאלי חלקו היגר לאמריקה ורובו חזר והצטרף לתנועה המהפכנית הרוסית. השעה הגדולה של ההתעוררות הלאומית הוחמצה. ועובדה זו הטביעה חותמה באופן מכריע על דרך התפתחותה של התנועה הציונית. דבר דומה קרה גם אחרי מלחמת העולם הראשונה, ולא ברוסיה בלבד. אז באה שעת ההתעוררות הלאומית הגדולה, אולם התנועה הציונית